

Istorgia dal chantun Grischun 1803 fin oz – svilupps e tendenzas en survista

Temps da transiziun e cesuras

Il chantun Grischun furma dapi l'onn 1803 in chantun da la Confederaziun svizra. La vieuta dal 18avel al 19avel tschientaner marchescha però dapli che be ina cesura en l'istorgia politica. Ella furma in temp da transiziun, la muntada dal qual è vegnì resenti fin en las valladas las pli isoladas. Il Stadi liber da las Trais Lias ch'ha existì bunamain traitschient onns perda l'onn 1798 si'indipendenza precara. Ils onns che suondan stattan l'emprim per il Grischun sut l'ensaina d'occupaziuns austriacas e franzosas – economicamain pesantas e politicamain instablas –, alura suonda l'episoda dal chantun Rezia entaifer la Republica helvetica. Cun la mediaziun da l'onn 1803 tschessa la dominanza franzosa per gronda part.



Consequenzas anc pli gravantas ch'ils embrugls politics dueva avair la separaziun da las terras subditas Clavenna, Vuclina e Buorm. La sperdita da questas valladas ordvart impurtantas, tant ord vista economica sco er areguard la politica da traffic, ha rinforzà la reorientaziun dal Grischun dal sid vers il nord. L'integraziun dals dominis austriacs Razén e Tarasp n'ha betg pudì cumpensar questas sperditas.

Ina proxima cesura sa preschenta ils onns suenter la mesadad dal tschientaner. L'onn 1856 ha il traffic da transit sur las vias alpinas dals pass dal Spleia, San Bernardino, Güglia e Malögia cuntanschì sia culminaziun. Dus onns pli tard arriva l'emprim tren nà dal Lai da Constanza a Cuira – sin l'emprima etapla da la cuntinuaziun vers sid che duai suandar dalunga, sco che tuts èn persvas. Sper l'agricultura da muntogna che dominescha lunsch enturn cumenza er a mussar ina nova funtauna d'entradas supplementara: quella dal turissem. L'affittaziun e pli tard cumpra da la pensiun Faller a San Murezzan tras Johannes Badrutt a partir da l'onn 1851 ed il domicil dad Alexander Spengler a Tavau l'onn 1853 valan – vidvart la cura da bogns tradiziunala – sco emprims terms impurtants dal svilup turistic modern en il Grischun. Uss reussescha finalmain er la modernisaziun da las instituziuns chantunalas, la quala è daventada indispensabla per pudair correspunder a las pretensiuns da la Constituziun federala dal 1848. Cun la Constituziun chantunala dal 1854 succeda la totalitad dals burgais creschids masculins ils cumins sco purtaders da la pussanza superiura en il Grischun. La maioritad da dus terz dals cumins per decretis legislativs, sco obstachel ordvart difficil da surventscher, croda. Ed il Cussegl grond sa cumpona uss da representants dal pievel che voteschan senza instruziuns.

L'erupziun da l'Emprima Guerra mundiala munta per il Grischun ina greva cesura, er sche la Svizra resta preservada d'eveniments da guerra. La fasa da fundaziun dal turissem grischun e l'emprima fluriziun da quel van a fin ladinamain. La muntada da quel per l'economia publica e si'irradiaziun sin auters secturs economics era daventada en il fratemp talmain gronda che l'euforia da la belle epoque stulescha dal tutfatg. Ils giasts stattan davent e durant l'entir tranterguerras enconuscha il turissem be paucas stagiuns cuntentavlas. Il schlargiament da la Viafier retica è facticamain terminà ed i cumenza il grond quità per la sanaziun finanziaria da quella. L'agricultura, gia dapi daditg flaiuventada, ma er il mastergn e l'industria modesta enconuschan en il tranterguerras be curtas fasas da recreaziun. La mancanza da segirezza sociala durant

l'Emprima Guerra mundiala ed ils temps da crisa ch'èn suandads han rinforzà ils cuntrasts e conflicts politics. Sa midar dueva il maletg durant ils onns suenter la Segunda Guerra mundiala. L'exploziun da la forza idraulica cuntanscha ina nova culminaziun. Il turissem sa revegna e carmala gruppas da persunas adina pli vastas en il Grischun, en adina dapli vals e vitgs che vulan profitar da questa pussaivladad da sa sviluppar. La mecanisaziun da l'agricultura da muntogna maina a midadas radicalas entaifer quest sectur che daventa quantitativamain adina pli pitschen. Intginas valladas ch'eran restadas fin qua cumplettamain sut l'ensaina da l'agricultura, percurran pir uss in process d'avertura accelerà che maina a grondas midadas socialas e che metta savens en dumonda las experienschas da mintgadi e la moda da pensar tradiziunala. La situaziun finanziaria è uss per bleras vischnancas ed er per il Chantun bundant meglra, uschia che pon vegnir realisadas investiziuns en l'infrastructura che fissan stad necessarias dapi daditg. In pau mitigiada vegn quest'euforia da la conjunctur'auto tras la crisa d'iel ed economica dals onns 1973 fin 1975 che mussa l'emprima giada ils cunfins da la creschientscha.

Lingias directivas e tendenzas dal svilup

Industria d'esters enstagl d'industria da fabricas

En la gasetta «Freier Rhätier» pon ins legger l'atun 1868: «Tge, industria en il Grischun!, vegn bainqual lectur a sa dumandar; gea, industria! e quella consista – en l'industria d'esters!» Questa frasa resumesch a moda concisa la caracteristica centrala da l'istorgia economica grischuna pli nova: il svilup d'in'economia publica davent da l'agricultura omnipreschenta, ma betg vers in'industria da chasa u da fabrica, mabain vers il turissem, vers l'industria d'esters sco che quella vegniva savens numnada pli baud. Surtut enturn il 1860 ha bain gi lieu in pli grond dumber da fundaziuns d'industrias, las funtaunas contemporanas discurren schizunt d'ina «fevra d'industria», da muntada per l'entir Grischun duevan però esser a lunga vista en il sectur industrial be las ovras idraulicas.

Dal traffic da transit al traffic d'apport

In dogma entaifer l'istorgia grischuna furma la muntada centrala dal traffic da transit per l'economia publica. «L'istorgia dal Grischun è l'istorgia da ses pass», en questa moda – reducida e betg dal tut correcta – vegn savens cità Peter Conradin von Planta (1815–1902). Questa persvasiun è stada enragischada fin en il novissim temp, suenter la sperdita dal traffic da transit cun l'avertura da la viafier dal Gottard l'onn 1882 anc pli ferm ch'avant. En vardad ha però gia gi lieu vers la fin dal 19avel tschientaner ina concentrasiun sin il traffic d'apport che maina il dumber da turists creschent en ils lieus da cura. Betg las nundumbraivlas debattas davart la viafier orientala da las Alps possedan la finala la forza da muventar insatge, mabain la construcziun da la Viafier retica ed il schlargiament da las vias tras las vals.

Svilup inegal da las regiuns

Furma en l'emprima mesadad dal 19avel tschientaner bain il traffic da transit il motor principal da l'economia publica grischuna, sche vegn quel remplazzà pli tard tras il turissem. L'economia profitesch da la fluriziun da quests secturs economics, uschè lunsch sco ch'ella po plazzar products e forzas da lavurs stagionalas. Anc tar la dumbraziun dal pievel dal 1920 è l'emprim sectur tenor il dumber da persunas occupadas il



Placat da reclama da Wilhelm Friedrich Burger (1937).

FOTO: PD

pli grond en il Grischun. Areguard las entradas fiscalas, la muntada per l'economia generala ed er ord vista dal dumber da la populaziun èn las valladas d'orientaziun agricula però daditg vegnidadas stgatschadas a chantun da las regiuns turisticas e da Cuira sco center d'administraziun e furmaziun. L'Engiadina, Tavau u Arosa sviluppan gia en il 19avel tschientaner tut ils tratgs d'ina societad da servetschs moderna, cun bilantscha da migraziun per il pli positiva e maschaida linguistica e confessional. Da l'autra vart mussan per exempel la Stussavgia, la Lumnezia u anteriuras valladas da transit sco il Surses u il Valragn en tscherts regards anc indicatur d'ina societad preindustriala, segnada da ferma emigraziun. Sintomaticamain èn tant l'emprim sco er in dals ultims lieus da la Svizra ch'èn vegnids provedids cun current da glich situads en il Grischun: il hotel Kulm a San Murezzan (1879) sco er la vischnanca purila Furna en il Partenz (1968). Ils decennis suenter la Segunda Guerra mundiala procuran surtut las novas ovras idraulicas sco er la fundaziun d'ulteriuras staziuns da turissem per in segund stausch da modernisaziun. Ma er qua sa mussa che betg tut las regiuns e vischnancas pon sa participar tuttina ferm al process da commercialisar las duas resursas «cuntrada da vacanzas» ed «energia per il consum maximal».

Transformaziun da la cuntrada culturala

Il Grischun n'è gia a l'entschatta dal 19avel tschientaner nagina cuntrada naturala, mabain ina cuntrada culturala segnada e modellada profundamain da l'agricultura. Intervenziuns pli novas furman alura las vastas correcziuns da flums sco er la construcziun da vias sur ils pli impurtants pass. Per la pli gronda transformaziun da la cuntrada procura però senza dubi il turissem tras ses edifizis ed indrizs. In pau pli tard suondan las ovras idraulicas cun lur auz tschiffadas, lais da serra e centralas. Ma er l'agricultura sezza attribuescha tras la motorisaziun e la centralisaziun che resulta da quai a transformar la cuntrada culturala. La finala sa chapesch er da sasez che la societad da servetschs orientada al turissem percepscha autramain la cuntrada che quai ch'igl era il cas tar la societad agrara; a quai contribueschan er picturs, fotografis ed architects. La surfatscha dal gaud s'augmenta suenter il 1900, sa sbassada è percenter suenter la Segunda

Guerra mundiala la muntada economica da la selvicultura.

Midada da perspectiva: dal sid vers il nord

Tras la perdita da la Vuclina è il Grischun vegnì privà il 1797 d'ina gronda part da ses territori en il sid da las Alps. Uschè ditg ch'il traffic da transit ha fluri, è ina part dals contacts economics sa mantegnida. Vers la fin dal 19avel tschientaner èn quels però ids pli e pli a perder. Er la tradiziun da chatschar d'atun muvel sin las fieras en il sid svanescha da quel temp definitivamain. L'extensiu da las vias da vallada, mintgamai per lung dal flum da vallada (p.ex. Avras, Val S. Pieder, Stussavgia, Lumnezia), ha per consequenza ch'ils contacts sur ils passagis da las vals laterals vers il Tessin e la Lombardia tschessan. La viafier da Rorschach e Turig a Cuira na vegn la finala betg prolungada vers sid, mabain serva a l'apport da rauba e persunas nà dal nord. La modernisaziun metta er en moviment ils cunfins linguistics. Dapi ca. il 1860 dumbran ins dapli Grischunas e Grischuns da lingua tudestga che rumanescha. La cumpart da las persunas da lingua taliana resta pli u main stabila, er pervi da l'immigraziun da forzas da lavur nà da l'Italia. L'integraziun adina pli ferma dal Grischun en il stadi federativ svizzer resp. pli tard en il stadi federal rinforza il svilup d'ina schientscha chantunala e naziunala e lascha er guardar ils politichers ed ils retschaviders da sustegn federal vers nord. Ils cumenzaments da quests svilup tanschan schizunt enavos in entir millenni.

Extensiu da las instituziuns e da l'infrastructura

Areguard las furmas d'organisaziun garantidas tenor la constituziun ha lieu anc en il 19avel tschientaner in'extensiu precauta da la durada d'uffizi e da las competenzas dal Cussegl pitschen. Tar la legislativa e giudicativa han ins percenter strusch prendi per mauns innovaziuns. In'extensiu cumplessiva da las furmas d'organisaziun garantidas tenor la lescha n'ha betg sa laschè realisar en il 19avel tschientaner, e quai per mancanza dals meds finanziari tant da vart dal Chantun sco er da las vischnancas. Uschia èn ins sa restrenschì a las mesiras las pli urgentas sco la construcziun da vias, las scolas, il provediment dals povers e l'administraziun generala. In'impurtanta contribuziun al svilup da diversas ovras socialas han daspera

prestà fundaziuns privatas. Pir suenter la crisa dal tranterguerras pon intginas vischnancas pli bainstantas e surtut il Chantun extender sistematicamain las prestaziuns publicas, quai ch'è stà collià en bliers secturs cun in ferm augment da las reglamentaziuns.

La relaziun da las forzas politicas resta stabila

Il chantun Grischun è segnà, er en cumparegliaziun cun l'istorgia politica da la Svizra en general, da relativamain paucas rupturas areguard la relaziun da las forzas politicas. In motiv vegnan bain a fumar las relaziuns linguisticas e confessionalas spezialmain multifaras, las qualas sa preschentan però a nivel regional e communal a moda fitg unitara e cumpacta. Da stgaffir in equiliber da las forzas politicas che resguarda las predominanzas regionalas ha tradiziun, e quai fin en l'executiva chantunala, e vegn er pratigà – betg il davos tras la procedura elettorale da maiorz – en la legislativa. Quai vala tant per il temp avant sco er suenter la revisiun da la Constituziun federala dal 1872/74, cur ch'èn sa furmads ils emprims moviments da partida. In cumbat cultural retardà areguard la dumonda da las scolas confessionalas e las relaziuns tranter baselgia e stadi ha lieu da l'entschatta dal nov tschientaner fin ils onns da la Segunda Guerra mundiala. In tschert trend vers la sanestra durant la crisa dal tranterguerras e gist suenter la Segunda Guerra mundiala porta a l'ala sanestra dals burgais (democrats) in pau dapli vuschs a disfavur dals liberals. Ils sindicats e las partidas da lavurants n'han mai pudì cuntanscher insana en il Chantun ina maioritad assoluta e n'èn, cun duas excepziuns, mai stads represchentads en la regenza grischuna. Il 1972 èn ils Grischuns stads pronti da dar a las dunnas il dretg da votar e d'eleger en dumondas chantunalas; a nivel communal han las ultimas vischnancas stuì vegnir sfurzadas il 1983 da far quest pass. L'onn 1999 è l'emprima dunna vegnida elegida en la regenza grischuna.

Dal «pajais or dal mund» al «chantun da vacanzas da la Svizra»

Durant il 19avel tschientaner cursava en la pressa da Cuira regularmain il pled dal Grischun sco «pajais or dal mund» deplorabel («Land dahinten»). Sa lascha quest'expressiun explitgar a l'entschatta cun las difficultads dal giuven chantun situà a l'ur da chattar in'identitad e da s'integrar en la Confederaziun, sche s'augmentan ils sentiments negativs pli tard suenter il naufragi da la viafier orientala da las Alps. Igl è sintomatic che la pressa da l'Engiadina e da Tavau e la classe dominante innovativa da lezzas regiuns na fan betg diever da questa noziun. Cun l'ulteriur progress dal turissem e la situaziun finanziaria da las vischnancas che sa meglierescha, sa perdan ils resentiments pli e pli. Il Grischun chatta entaifer la societad industrial adina dapli sia rolla specifica, numnamain cun sa spezialisar sin la resursa ch'el po porscher en qualitad speziala: bellas cuntradas, bun'aria, envierns libers da tschajera e betg il davos il mitus da las Alps. L'isolaziun apparenta u reala sa transformada dal dischavantatg lamentabel a l'avantatg che vegn accentuà aposta.

La preschentaaziun:

«Istorgia grischuna» (texts da survista supplementars adattads tenor «Handbuch der Bündner Geschichte», tom 3).

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=181
www.chattà.ch